

ЗА АВТОРСТВОТО НА ДВЕ ПУБЛИКАЦИИ, ПРИПИСВАНИ НА ЗАХАРИ СТОЯНОВ

Тодорка Михалева,
Стефан Йорданов

NOTES ON THE AUTHORSHIP OF TWO PUBLICATIONS, ATTRIBUTED TO ZAHARI STOYANOV

Todorka Mihaleva,
Stefan Yordanov

Abstract: *In this article, two cases of false attribution of authorship to Zahari Stoyanov are analyzed. The first case is a review published in the Savetnik paper (Sliven) in 1882. Zahari Stoyanov's authorship of this review is rejected because of the great stylistic differences and the lack of linguistic wealth in it, which are so typical of the reviews written by Zahari Stoyanov. The second case is a feature entitled "Socialism in Bulgaria", published in the Svoboda paper in 1887. Its stylistics, linguistic wealth and some aspects of the text are analyzed. The analysis is also based on some documents that show, according to us, the possible author or forger of the text of "Socialism in Bulgaria" – Dimitar Petkov. As a result of the analysis, we can conclude that Zahari Stoyanov was neither a socialist, nor a diehard antisocialist like the author of the feature, wrongly attributed to Zahari Stoyanov.*

Keywords: *Zahari Stoyanov; Dimitar Petkov; Savetnik paper; Svoboda paper; socialism.*

Захари Стоянов е познат на по-широката четяща аудитория не само като белетрист, а и като публицист. През годините са били изследвани с различен интензитет и степен на задълбоченост много аспекти от неговото все още недокрай проучено и изцяло издадено творчество. Някои особености в публикациите на Захари Стоянов, включени в неговите събрани съчинения – както в първите издания, така и в последното, очертават един проблем, който вече частично набелязахме. Този проблем се състои най-общо в това, че на З. Стоянов погрешно са били приписвани немалко на брой статии и рецензии. Такъв е например коментираният от нас случай с неговата рецензия на Вазовата творба „Неотдавна – лични и исторически възпоминания...“¹, отпечатана във в-к „Съветник“².

¹ Под това заглавие тя е дадена в изданието: Стоянов, З. 2012, с. 711–717. Нашите основания да не приемем, че неин автор е З. Стоянов, вж. у Михалева, Т., С. Йорданов 2018, с. 720–722.

² Съветник (Сливен), I, 33, 29 юли 1882, рубрика „Книжевност“. Датирана от Руссе, 20 юли 1882 г. Подписана с инициал С.

В настоящото изложение ще се опитаме да продължим наблюденията в това отношение въз основа на още два случая – случаят, първо, с рецензията, озаглавена „За Вазовата новела „Митрофан и Дормидолски“, и случаят, второ, със статията „Социализмът в България“. Естествено е, предвид характера на двата текста, да се съсредоточим преди всичко върху анализа на втората статия.

* * *

I. Първият случай, според нас, е един от случаите, при които на З. Стоянов са му приписани публикации, в които той уж се реализирал като литературен критик. Освен вече споменатата по-горе рецензия от сливения вестник „Съветник“, в същия вестник е публикувана още една рецензия, озаглавена [За Вазовата новела „Митрофан и Дормидолски“]³, и именно тя е издавана в съчиненията на З. Стоянов като написана от него. Според нас са налице редица доводи за оспорване на Захари-Стояновото авторство на тази рецензия.

I.1. Съмнения дали тази рецензия принадлежи на З. Стоянов възникват във връзка, на първо място, с разминаването на нейния стил със стила, типичен за Захари Стоянов, включително с неговия стил, изявяван в такъв тип текстове. Външно рецензията е оформена по начин, сходен с един критичен отзив, вероятно излязъл изпод перото на З. Стоянов, на който също сме се спирали – краткият отзив със заглавие „Една литературна кражба“, в който З. Стоянов разобличава едно плагиатство, което е присвоило текст от началото на повестта „Маминото детенце“ от Любен Каравелов. Този отзив е изготвен така, че читателят да може сам да сравни текста от оригиналното произведение с текста на плагиата⁴. По своето оформление анализираната рецензия прилича на визуалното разполагане на материалите в „Една литературна кражба“ – от едната страна са дадени извадките от Н. В. Гогол, а срещу тях са „позаимстванията“ от Гогол у Ив. Вазов.

Но приликата между въпросните публикации свършва дотук, тя е чисто формална, защото текстът на втората рецензия не е критика по същество, коя-

---

³ Съветник (Сливен), I, 35, 12 авг. 1882, рубрика „Критика“. Датирана от Руссе, 1 август 1882 г. Подписана с инициал С. Съвременни издания: **Стоянов, З.** 1966, с. 552–554; **Стоянов, З.** 2012, с. 718–721. В изданието на съчиненията на З. Стоянов от 1966 г. озаглавяването на рецензията като „За Вазовата новела „Митрофан и Дормидолски““ принадлежи на издателите на тома, което те са отбелязали чрез поставянето му в квадратни скоби, които и ние запазваме само в тази първа препратка, а по-нататък го цитираме в кавички без квадратните скоби. В т. V (от 2012 г.) от последното издание на съчиненията на З. Стоянов рецензията е онасловена [„Господин Вазов е скърпил своя „Митрофан“], което също не е оригинално заглавие, но което за разлика от „неутралното“ заглавие в изданието от 1966 г. вменява на З. Стоянов отношение към Иван Вазов, което не е типично за него – отношение, което едва ли се доказва от рецензия, която му е приписвана, и което по принцип тепърва следва да бъде доказвано или отхвърляно.

⁴ Братство, г. I, 53, 5 юни 1882, рубрика „Книжнина“ (без подпис) [**Стоянов, З.** 1966, с. 546; **Стоянов, З.** 2012, с. 710–711]. Краткият ни анализ на този отзив: **Михалева, Т., С. Йорданов.** 2011, с. 143.

то познаваме от други рецензии⁵ на З. Стоянов. В завършека на отзива „Една литературна кражба“ авторът заема принципна позиция – той критикува пловдивския вестник „Марица“, който, след като, по негово мнение, „има претенция на български Таймс“⁶, би трябвало да проверява качеството на приеманите за отпечатване материали. В този доста кратък критичен отзив впечатлява стегнатият, точен език⁷, както и принципната позиция на автора, които се разминават напълно с дребнаво-заядливия тон, с който завършва анализираната тук рецензия „За Вазовата новела „Митрофан и Дормидолски“. Нейният текст действително представлява дребнаво заяждане с Ив. Вазов и, подобно на рецензията за „Неотдавна...“, самият текст е декларативен. Извадките от Гогол приличат по-скоро на нескопосен превод от руски на български, което прави впечатление, защото Гогол е майстор на художественото слово и неговият език по високохудожествения си изказ е сравним с езика на З. Стоянов. Заслужава да се отбележи в това отношение, че Стоян Заимов е нарекъл З. Стоянов „котленски Гогол“ [Чирпанлиев, С. 2002, с. 226], което позволява да се твърди, че ако З. Стоянов е действителният автор на тази рецензия, то най-малкото евентуалният превод от Гогол щеше да има много по-високо качество, а може би нямаше да има нужда от специален превод, защото тогавашната българска интелигенция е знаела най-вече руски език.

I. 2. Второ, съмнения дали анализираната рецензия принадлежи на З. Стоянов възникват във връзка с мястото на нейното публикуване. Тя е публикувана във в-к „Съветник“, а сътрудничеството с този вестник на З. Стоянов с публикации според нас е проблемно.

Според Г. Боршуков З. Стоянов е участвал във в-к „Съветник“ още от Русе с въпросните две рецензии – [За „Неотдавна“ на Ив. Вазов] и [За Вазовата новела „Митрофан и Дормидолски“] [Боршуков, Г. 1966, с. 8, 14]. Стефан Чирпанлиев допуска вероятността З. Стоянов да е сътрудничил на в-к „Съветник“ от родното си село Медвен, където е бил през лятото на 1882 г. [Чирпанлиев, С. 2002, с. 269].

Възниква обаче питането защо тогава под двете рецензии е отбелязано, че са изпратени от Русе? По друг повод⁸ Стефан Чирпанлиев твърди, че указването на фиктивно, а не на реално място, откъдето е бил изпращан материал

---

⁵ Например от рецензията за [Програма на С. С. Бобчев за събиране на народни правни обичаи]. – Южна България, II, 61 и 62, 4 и 8 февр. 1884, рубрика „Литература“ (без подпис). [Стоянов, З. 1966, с. 557–560; Стоянов, З. 2012, с. 183–188]. В изданието от 2012 г. тази статия е представена със следното заглавие, изведено в квадратни скоби – [Голата посредственост на г-н С. С. Бобчев].

⁶ Стоянов, З. 1966, с. 546; Стоянов, З. 2012, с. 710–711. В публикацията на отзива в изданието от 2012 г. е допусната техническа грешка: началото на дясната колонка трябва да се чете така: Марица, бр. 389, 25 май 1882.

⁷ Класическата лаконичност, яснотата и идейната острота са, според Г. Боршуков, същностни черти на стила на З. Стоянов [Боршуков, Г. 1966, с. 35].

⁸ Вж. напр. коментара на Ст. Чирпанлиев по повод авторството на т.нар. дописка от Варна: Чирпанлиев, С. 2002, с. 183–184.

за публикуване, било познат журналистически прием; но това не обяснява, защо З. Стоянов би си послужил с такъв прием.

В случая е от значение и как З. Стоянов би изписал името на града Русе – като Русе, Руссе или Русчук, ако наистина означаването на мястото на подготовка и на изпращане на текстовете за публикуване във вестника принадлежат на З. Стоянов. Той като че ли употребява старата турска форма на името на града – Русчук. Така например публикацията „До г. г. Хр. Бръчков в Свищов и Д. И. Б. в Севлиево, другари на Хр. Ботев в парахода „Радецки“ завършва така: „Адрес: Русчук. Здравейте! З. Стоянов“⁹.

1. З. Трето, налице са и несъответствия от хронологично естество.

Т. Ташев указва, че след 20 юни 1882 г. З. Стоянов излиза в едномесечен отпуск (т.е. до 20 юли включително) и че заедно със съпругата си Анастасия Стоянова заминава за с. Медвен и за Пловдив. Без пояснения в края на това твърдение е поставен въпросителен знак [Ташев, Т., Л. Ташева. 1995, с. 98, 99]. Ние бихме поставили въпросителен знак и към указването на Русчук като място, откъдето е изпратена анализираната рецензия, което, ако се съди по това, къде е З. Стоянов през средата на 1882 г., не е могло да бъде Русе.

Към евентуално участие на З. Стоянов с публикации във в-к „Съветник“ като че ли насочват някои данни за преписка, развила се между него и поборника Димитър Ахмаков, ала те не са от лятото на 1882 г. (когато са публикувани и двете рецензии в „Съветник“ – съответно на 29 юли и на 12 август), а от септември и декември същата година. Около средата на септември 1882 г. Димитър Ахмаков пише от Сливен до З. Стоянов в Русе с предложение да редактира в-к „Съветник“. Неполучил отговор на своето писмо от 15 септември и без да знае, че З. Стоянов е на път за Източна Румелия, Д. Ахмаков му телеграфира до Русе да тръгне веднага, ако е съгласен да редактира сливения вестник [вж. Ташев, Т., Л. Ташева. 1995, с. 103]. Нямаме информация дали З. Стоянов е отговорил на това предложение, но съдейки от други факти в неговата биография, около това време той вероятно е пътувал към Източна Румелия или е бил в началото на своето пребиваване там [вж. Ташев, Т., Л. Ташева. 1995, с. 101–103]. Следователно З. Стоянов не се е захванал с редактирането на в-к „Съветник“ или защото писмото и телеграфирането на Ахмаков не са го заварили в Русе, където той вече не е бил по това време, или защото не е желал да поеме такъв ангажимент. А ако евентуално З. Стоянов се е запътил към с. Медвен (и заради предложението на Ахмаков за участие в редактирането на „Съветник“), откъдето да отиде

⁹ Независимост, I, 25, 11 юни 1886. Рубрика „От редакцията“. Цит. по: Стоянов, З. 1966, с. 644–645. В том V от последното издание на съчиненията на З. Стоянов [2012, с. 868–869] същият материал е онасловен [Благодаря от душа за бележките] (и в случая квадратните скоби са на издателя, който по този начин е отбелязъл, че това не е оригиналното Захари-Стояново заглавие). Тази статия е добър пример за това, че най-продуктивен начин за установяване на авторството е вникването в идейния свят на този, който я е написал. В случая съдържанието на статията [Благодаря от душа за бележките] се съгласува с идеите на З. Стоянов за точност и пълнота при проучването живота на Хр. Ботев и на неговите четници.

в Сливен за уточняване на хода на съвместната работа, то остава неясно защо тогава Ахмаков му пише в Русе при уж съществуващата вероятност скоро да се срещнат в Сливен, и защо З. Стоянов продължава директно за Пловдив, без да се отбива в Сливен за важна среща, която би оставила документални следи, а такива няма. От друга страна, става ясно, че Д. Ахмаков по-късно знае къде е З. Стоянов, защото изпратените от него искани от З. Стоянов данни последният получава в Пловдив¹⁰.

I. 4. Четвърто, неоснователното приписване на участието на З. Стоянов в „Съветник“ с публикации е могло да бъде направено и поради употребата на инициала С. Така например още в критичния обзор „Нашата книжевност“¹¹, подписан с този инициал, като че ли се откриват стилът и идейната нагласа на З. Стоянов. Ала в подписаните с инициала С. две рецензии, публикувани в „Съветник“, стилът е съвсем друг, а отношението към Иван Вазов – много грубо. Това е направило впечатление на Т. Ташев, който, сравнявайки рецензията на Вазовата драма „Руска“ с другите две рецензии, обект на настоящото изследване, отбелязва, че рецензията за „Руска“ „...също е рязка, но сякаш по-искрена и правдива, и в постановката, и в конкретните си оценки. И далеч не унищожителна, както с известни уговорки може да се каже за „Неотдавна“ и „Митрофан...“ [Ташев, Т. 2000, с. 424].

По принцип въпросът дали и доколко З. Стоянов използва за подписване на статиите си инициали или псевдоними е въпрос, чието пълно изясняване би хвърлило допълнителна светлина и върху случаи като анализирания тук. От една страна, в една своя публикация З. Стоянов заявява, че е против анонимността, защото: „Без подпис, зад дуvara, аз можа да напопържам целия свят... Това е лесно“ [Стоянов, З. 2012, с. 568], но, от друга страна, не са малко безспорните случаи на употреба от негова страна на псевдоними или инициали за обозначаване на авторството, но пък това, че текстът е негов, добре личи от идейността и стила на материала, което подпомага ясното установяване на такива материали дали са негови или не.

Така и в този случай отново опираме до въпроса за псевдонимите¹², респективно инициалите, с които си е служил З. Стоянов. Не е сигурно, че зад

---

¹⁰ Че преписката между З. Стоянов и Д. Ахмаков продължава, е видно от това, че на 22 ноември 1882 г. Ахмаков изпраща на З. Стоянов исканите сведения за четата на Стоил войвода (действаща в Сливенско по време на Априлското въстание), които, на свой ред, са му предоставени от Д. С. Кукумявков в Сливен. Справката е по **Ташев, Т., Л. Ташева.** 1995, с. 107. В едно по-късно писмо от 8 декември 1882 г. именно от Пловдив З. Стоянов съобщава на Никола Т. Обретенов, че е получил от Сливен исканите данни. Вж. **Стоянов, З.** 1943, с. 359.

¹¹ Нашата книжевност. – Варненский вестник, № 11/12, 30 юли 1880 [Стоянов, З. 2012, с. 695–699]. Това е първият вестник на публициста Георги А. Кърджиев (1854–1907), излизал от 2 юли до 19 ноември 1880 г., с либерална насоченост.

¹² Според Ст. Чирпанлиев З. Стоянов е използвал по-активно псевдоними до Съединението, т.е. до 1885 г. [вж. **Чирпанлиев, С.** 1980, с. 206]. Това, на свой ред, отново повдига въпроса кой е първият публикуван материал на З. Стоянов. Ст. Чирпан-

инициала С. се крие винаги той. Има случаи, при които зад инициала С. действително се разпознава неговият стил и език. Такава е например рецензията за съчинението на Вася Пелагич [„От какво се раждат бунтовете?“]¹³ в която се откриват идеи на З. Стоянов¹⁴.

* * *

II. Такива случаи, в които авторството на З. Стоянов не е изрично посочено, а са използвани инициали или псевдоними, създават, както се вижда, проблеми във връзка с отговора на въпроса, дали то е наистина негово. Но в един случай се изправихме пред противоположната ситуация – статията е подписана именно с неговите имена, но съдържанието на статията показва, че неин автор не би могъл да е той.

Този втори случай на спорно авторство на З. Стоянов е случаят с твърде често цитираната уж негова статия „Социализмът в България“¹⁵. Тя е подписана с неговото име, но според нас са налице данни, пораждащи сериозни съмнения, че неин автор е той.

II. 1. Кратка предистория на съмненията ни в това отношение:

Преди време, в хода на подготовката на първата ни книга за З. Стоянов, единият от нас, Стефан Йорданов, забеляза нещо нетипично за З. Стоянов в съдържанието на статиите, издадени подборно през 2005 г. от Й. Палежев като принадлежащи на З. Стоянов. Това са статии, публикувани след 1885 г. – предимно във в-к „Свобода“, и като такива те се числят към т. нар. втори период в творчеството на З. Стоянов. Да развием съмненията си в авторството на някои от тях, тогава ни възпря именно тази постановка за два периода в творчеството на З. Стоянов, меродавна в историографията отпреди 1989 г., съгласно която през втория си период той станал реакционер и царедворец и дори изменил на възрожденските си идеали. Затова предпочетохме в нашата книга за З. Стоянов да се спрем на периода до Съединението, за да можем на тази база да продължим проучването и на по-късните му публикации. Отразената в публикациите на З. Стоянов от „първия“ му период идейност обаче се оказва значително противоречие включително с идейното съдържание на „Социали-

---

лиев оспорва предположенията, според които „З. Стоянов е започнал сътрудничество с неподписани материали във „Варненский вестник“, издаван от Г. Кърджиев, както и в „Съединение“ на Ст. Стамболов в Търново и „Телеграф“ на Н. Живков и П. Пъргов в Силистра, но те не са доказани досега“ [Чирпанлиев, С. 2002, с. 161]. Т. Ташев допуска, че „кръщението“ на З. Стоянов като публицист е именно във „Варненский вестник“, ако не и по-рано [вж. Ташев, Т. 2000, с. 343–344].

¹³ Братство, г. I, бр. 35, 14 април 1882 [Стоянов, З. 1943, с. 85–86; Стоянов, З. 1966, с. 544–545; Стоянов, З. 2012, с. 706–707].

¹⁴ „Положителното отношение на З. Стоянов към книжката на В. Пелагич напълно отговаря на неговите възгледи по онова време“ – отбелязва Г. Боршуков [1966а, с. 728].

¹⁵ Тази статия е от подлистник на Свобода, I, бр. 111, 112 и 113, 20 дек., 24. дек. и 31 дек. 1887 [Стоянов, З. 1966, с. 213–228; Стоянов, З. 2017, с. 559–579].

змът в България”, поради което анализът на причините за съществуването на такова противоречие остана като нерешена задача; тук ще се опитаме отчасти да предложим такова решение, основаващо се на изграденото в резултат от анализа на тази статия становище, че тя не принадлежи на перото на Захари Стоянов.

Естествено, така формулираната задача за решаване в настоящото изложение изисква много обемен анализ; ние ще се ограничим само да поставим въпроса, като споделим някои свои наблюдения и аналитични резултати.

II. 2. Основните идеи, изложени в статията „Социализмът в България“, са следните:

Авторът на статията заявява, че с нея отговаря на някои нападки от страна на приятели и други лица, които го възприемали като назадничав, тъй като нападал социалистите и тяхното учение. Авторът приема идеята за нужда от социални преобразования за валидна за другите страни, но не и за България, защото, според него, България нямала нужда от такива преобразования, всички били еднакво богати земевладелци, почти по комунистически. И това едва ли не било наследено от турско време, защото турският закон за земите бил комунистически и демократически. Българските и руските социалисти, живеещи в България, били на крив път, защото не били изучили българската действителност, тяхното знание било книжно. Директно се обвиняват Д. Благоев, Вела Живкова и вероятно техни съмишленици в намерение за терористична дейност, като се привеждат и документи (две писма от В. Живкова) уж уличаващи я в подобно намерение.

Такова идейно съдържание на статията не само че не отговаря на идейния облик на З. Стоянов, а изпява и рязко идейно разминаване с писаното от него и респективно с неговия житейски и творчески път – разминавания, които също водят до сериозни съмнения в неговото авторство на „Социализмът в България“.

* * *

III. Доводите против евентуалното авторство от страна на З. Стоянов на „Социализмът в България“ могат да бъдат групирани в няколко насоки.

III. 1. Ще започнем с това, че невъзможността статия като разглежданата, а и не само тя, да е излязла изпод перото на З. Стоянов, косвено се доказва от ясно изявеното му отрицателно отношение към политическата злоба на деня, което се проследява в редица случаи, спрямо които „Социализмът в България“ ще се очертае в такъв случай като необяснимо изключение.

Така, когато Стефан Стамболов кани Захари Стоянов да поеме редактирането на в-к „Свобода“ (около началото на април 1888 г.) и предлага вестникът да стане ежедневник, по думите на Т. Ташев, „опитният вече журналист му отговаря, както учителят би отговорил на своя прибрзал ученик“:

„За Свобода не съм на мнение да стане ежедневен вестник. Много условия би попречили на това, а именно: първо, пощите; второ, неманието голям

център и бурен живот, та да може да се храни един катадн(евен) вестник. Моля ти се за какво ще да пишем? Не за сойките ли и за Каравелова? А хората искат факти и новини реални...“¹⁶.

Още този текст поставя въпроса дали З. Стоянов е действителният автор на всички статии, издадени от Й. Палежев през 2005 г. [вж. **Стоянов, З.** 2005], в които почти във всяка статия се ругаят по примитивен и циничен начин „сойките“ [привърженици на В. Радославов], Петко Каравелов, Иван Славейков, учители от гр. Шумен и др.

Редица от статиите във в-к „Свобода“, приписвани на З. Стоянов, разкриват грубо отрицателно отношение към конкретни личности, което не е захари-стояновско, независимо от типичната за него „лютоост“ в разкритикуването на онези, с чиито облик и действия е несъгласен. Така например „В „Дядо Славейков и отговорите му“ той изразява разочарованието си от некоректното водене на полемиката от страна на стария поет. „Чакахме, четохме, видяхме – и какво? ... Който няма право, той се сърди и люти. Същото се е случило и със старецът... ни дума не ни казва, защо е писал така в пловдивската „Независимост“ и защо сега плюе на това писано... Излязъл е той из употреба, нека си държи емфието, нека си надува бълчицката, нека си взема пенсийката, па да чете своите крачки към онова вечно жилище, отдето няма връщане. Векът е сега такъв, щото с пословички, с „такованцък“ и с клетви не се управляват държави.“¹⁷. Неуважителният тон на този текст не е типичен за З. Стоянов, в него по-скоро прозира стефан-стамболовско самочувствие как се управлява държава.

Съвсем друго отношение към П. Р. Славейков¹⁸ струи от едно факсимиле на писмо до него, в което З. Стоянов е покрусен от неговото поведение, защото се е присъединил към тези, които забраняват свободата на словото (в случая П. Р. Славейков участвувал в протеста срещу в-к „Напред“ и неговия редактор Г. Кърджиев), но начинът на отнасяне в това писмо към народния водител, учител и на него самия, е коренно различен от неуважителното отношение в „Дядо Славейков и отговорите му“.

III. 2. На пръв поглед не е изненадващ един подобен тон да е принадлежал на З. Стоянов, защото той като че ли се среща и в други негови статии.

Така същият прием на саморазправа с политическите противници е използван и в „Таблица на черните“, публикувана също във в-к „Свобода“¹⁹. Милостливият З. Стоянов, който като съдебен следовател е помагал дори за отмяна

---

¹⁶ Цит. по: **Ташев, Т.** 2000, с. 345–346. Текстът на писмото на З. Стоянов: **НБКМ – БИА**, ф. 63, а.е. 72, л. 23.

¹⁷ Подпис: З. Стоянов. Свобода, № 214, 25 окт. 1888, с. 2 [цит. по: **Ташев, Т., Л. Ташева.** 1995, с. 388].

¹⁸ Това факсимиле е публикувано в самото начало на изданието от 1943 г. „Захари Стоянов. Неиздадени съчинения“, под редакцията на А. А. Емануилов. Писмото е с дата 10 април 1885 г., Пловдив. Подписано е: З. Стоянов.

¹⁹ Свобода, бр. 79 и 80, 29 авг. и 2 септ. 1887 [Стоянов, З. 2017, с. 448–458].

на смъртно наказание²⁰ и който по време и около т.нар. „русофилски бунтове“, също е търсел милост за осъдени на смърт или арестувани лица²¹, тук (а и в други статии във в-к „Свобода“) уличава в антидържавна дейност и посочва имената на вагабонтите, според едно от определенията за тях, съставяйки сякаш списък на подлежащите на политическо низвергване и евентуално дори на съдебно преследване!

В статията „Победа“, изпълнена с хулене на противниците на българската самостоятелност и възхвала на избора на княз Фердинанд²², също не се проследяват обичайните за З. Стоянов стил, език и съдържание. В нея има изрази, които са със същите идейни внушения като грубите критики против „нихилизма“ в „Социализмът в България“. Така и в „Победа“ се откриват текстове като: „*Нашите „нихилисти“, читателите на женевските книжки и нравствените подкладки...*“ [Стоянов, З. 2017, с. 419], „*Кажете на нашите нихилистчета, че женевските книжки са писани не за България, която е трън в очите на руските автократи, а за Русия, тиранска и авторитарна Русия.*“ [Стоянов, З. 2017, с. 420], от които струи политическо русофобство. И в тази статия се откриват циничните квалификации, с които се окачествяват противниците, както това е направено в „Таблица на черните“²³. Тоест авторът на статиите „Социализмът в България“, „Таблица на черните“ и „Победа“ е вероятно един и същ.

Тук няма да се спираме на въпроса, че храним съмнения за Захари-Стояновото авторство на много от статиите с такова идейно съдържание от периода 1886–1888 г., особено за авторството на датиращите от последната от тези години. Те много се различават от уважителната и обоснованата, макар и безпощадна, критика към политически дейци от негови статии от времето преди публикациите във в-к „Свобода“ и частично още от в-к „Независимост“. З. Стоянов не изразява в полемичните си статии грубо и цинично отношение

---

²⁰ Ето съдържанието на телеграма от З. Стоянов до Д. Петков в София: „Осъдени на смърт Ион Василев и Марин Калинчев. Вчера беше решено бесението. Вследствие на моя телеграма князу – отменено изпълнение второ разпореждане. Напишете статийка и апелирайте великодушие князу. Осъдените са ромъни от Ряховско. Стоянов“. За съжаление телеграмата е без дата, което ни изправя отново пред същия проблем както при откъслеците от двете писма на Д. Петков – датата да е била тенденциозно унищожена. Вж. [Стоянов, З. 1943, с. 353].

²¹ Ето какъв е отговорът на З. Стоянов на молбата на неговия приятел от времето на Съединението, Христо Векилов от Ямбол, арестуван по обвинение в заговор по време на т.нар. „русофилски бунтове“: „Не вярвам да си се бунтувал – отговаря му Захарий на 22 февруари 1887 г., – но днес нищо не можеш разбра. Нашият другар Ризов [Димитър] – в Черната джамия; Филов, Кърджиев [Тома], Енчев и пр. в Русе – от 15 год. приятели, днес разстреляни. И на брата си не вярвам, да ти кажа правото. При все това, аз ще се помоля гдето трябва, та да те пуснат“ [цит. по: Ташев, Т. 2000, с. 715].

²² Свобода, бр. 74, 12 авг. 1887, с. 1–2 [Стоянов, З. 2017, с. 416–420].

²³ „Пичовите, чапкъните, изродите, политическите вагабонти...“ [Стоянов, З. 2017, с. 417].

към опонентите си. Има достатъчно примери в това отношение. Лъжесъединистите от Източна Румелия и Гаврил Кръстевич са буквално бичувани, но без обидните квалификации от статиите от в-к „Свобода“. Това беше също една от отправните точки да се усъммим в авторството на „Социализмът в България“. Във връзка с това нека на първо място да се спрем именно върху този въпрос – как „критикува“ авторът на „Социализмът в България“, какво е отношението му към политически и културни дейци на следосвобожденска България.

Ш. З. Голямо е значението на творбата на З. Стоянов „Превратът от 1881 година“, и тя ще придобива все по-голямо значение с времето. Несъмнено, голяма е и заслугата на Тодор Ташев, допринесъл за разчитането и издаването на ръкописа през 1994 г. Благодарение на тази книга се установява авторството и на други творби на З. Стоянов²⁴, доосветляват се идейните му позиции в следосвобожденска България, разкрива се и неговото отношение към конкретни, реално съществували личности. Тази книга осветлява и един конкретен случай именно във връзка с поставения въпрос – какво е отношението на автора на „Социализмът в България“ към един коментиран в нея следосвобожденски политически деец, почти непознат за нашите съвременници, Иван Мавров.

Според писаното в „Превратът...“ Иван Мавров е учител от Варна, стоящ на либерални позиции. Но той си спечелил големи неприятности по време на Режима на пълномощията, защото отказал да съдейства на консерваторите. Те прибягнали до осъдителни от закона средства в своята борба против „българския nihilизъм“, т.е. срещу политическите си противници – либералите. З. Стоянов, разказвайки за незаконните действия на консерваторите, отбелязва и случилото се с Иван Мавров така: *„Съставил се протест, който се облякъл в обвинителна форма от г. Θ [т.е. Тодор-] Шишкова²⁵ (тогава прокурор във Варна), и се изпратил за надлежно разпоряжение. Сам Папанчев с револвер на юнашко бедро, ходил да подписва този протест. Когато един наш приятел във Варна, Иван Мавров, се отказал да подпише този протест, който нарекъл „донос“, то Папанчев²⁶ си похвалнал дръжката на револвера и казал патристически: „Аз съм опълченец, зная и да убивам!“ [Стоянов, З. 1994, с. 49]* Изглежда, честната позиция на варненския учител във време, когато честността не само не струвала нищо, но можела да коства и живота, и препитанието (по настояване на митрополит Григорий Доростолочервенски, И. Мавров бил

---

²⁴ Така например за установяването, че автор на дописка от Русе (подписана с инициала Х, използван и от други лица) е З. Стоянов, е помогнало това, че описаният в дописката епизод с побоя на стареца от гавазите на княз Батенберг, бил разказан и в „Превратът от 1881 година“ [Ташев, Т., Л. Ташева. 1995, с. 90].

²⁵ **Тодор Н. Шишков** (1833–1896) – обществен деец и публицист, книжовник, учител. След Освобождението е редактор на органа на консерваторите – в-к „Свободна България“ (Варна, 1881 г.).

²⁶ Финансовият чиновник и адвокат Върбан Папанчев в публикация във в-к „Свободна България“ (от 21 март 1881) поискал уволнение от служба на З. Стоянов поради „нихилистичните“ му идеи [справката е по: Ташев, Т. 1994, с. 233–234].

уволнен от учителска длъжност), е впечатлила З. Стоянов, който го е нарекъл „един от нашите приятели от Варна“.

Ако няма съвпадение на името, то по коренно различен начин е представена личността Иван Мавров в „Социализмът в България“. Първото му упоминаване е във връзка с неговата позиция при детронирането на княз Ал. Батенберг: „Иван Мавров, който е врял и кипял нихилист, на 9 август като сваляха княз Александър, държа реч в Хасково, в която каза, че делото [т.е. свалянето на Ал. Батенберг] е нравствена победа.“ [Стоянов, З. 1966, с. 223; Стоянов, З. 2017, с. 572]. След като истинският автор на статията, който най-вероятно не е З. Стоянов, напада „подкладките“ – т.е. лицата, които според него, са заразени от идеите на социализма и нихилизма, той споменава и името на Мавров: „А ония техни последователи българи като Д. Благовоев, Мавров, Заимов [вероятно Стоян Заимов], Марко Марков Сакантията и пр. ние просто ги съжаляваме, че са останали слепи към действителността ..., като са се повлекли от химерите на някои книжки, писани за Петербург и за руските роби. Тия книжки, чуждото за българите учение, разбърканите понятия и пр. заплетоха тия хора в такава мрежа, щото те взеха Каулбарс за нихилист и втори Бакунин в България, а шпионството и хайдутлука на руското правителство спрямо България – за социализъм.“ [Стоянов, З. 1966, с. 223; Стоянов, З. 2017, с. 573] Явно е, че това не са идеите на З. Стоянов, защото той ясно показва в „Превратът от 1881 г.“ и в други свои публикации, че нихилистичната опасност, от която уж била застрашена България, всъщност е инсинуация на чорбаджиите-консерватори²⁷, представящи се в борбата си срещу либералите като патриоти и изявяващи се всъщност като политически русофоби. Не е възможно З. Стоянов да изпада в противоречие със себе си – и в единия случай да симпатизира на Иван Мавров за неговата доблест, а във втория – да го клевети. В „Социализмът в България“ написаното за И. Мавров, а и не само за него, прилича на донос, в който той и другите, чиито имена са посочени, са заклеймени като нихилисти и са уличени и в антидържавна, терористична дейност (поставянето на динамит).

И двамата – и публицистът З. Стоянов, и учителят Иван Мавров са уволнени от служба вследствие на преврата от 1881 г. Тяхната съдба е в общи линии съдба на тогавашната прогресивна интелигенция. Тя е била дотолкова притисната от взетите срещу свободата на словото мерки, че е трябвало да живее и да се бори при извънредно тежки условия. Всички притеснения и гонения на интелигенцията са изстрадани и от З. Стоянов, за тях той разказва не само в „Превратът“, а и в други свои творби. Коренно противоположното отношение в „Социализмът в България“ предполага като твърде вероятно обяснение за

²⁷ Образцов в това отношение е фейлетонът „Нашето отечество се застрашава! България пропада!“. Подпис Далакчиев – Работник“, I, бр. 25, 18 април 1881 и I, бр. 26, 22 април 1881 [Стоянов, З. 1966, с. 261–266; Стоянов, З. 2012, с. 170–176]. За породените от „нихилистската“ опасност събития по преврата на княз Ал. Батенберг и привържениците му, вж. и първата книга на З. Стоянов (издадена като брошура), „Искендер бей (разказ из българския живот)“ [Стоянов, З. 1966, с. 347–367].

това противоречие, че „Превратът...“ и „Социализмът в България“ имат различни автори.

III. 4. Прави впечатление, че авторът на „Социализмът в България“ напада и клевети именно представители на прогресивната интелигенция от онова време, разбира се, главно социалисти, и руски, и български, в това число – Д. Благоев и негови съмишленици, предимно учители. Знае се, че социалистическата партия на Д. Благоев първоначално е възникнала като кръжок на интелигенцията, и независимо, че З. Стоянов се е разминавал с тогавашните социалисти, никъде другаде не е засвидетелствано негово враждебно отношение към тях, още повече, че те са били представители на интелигенцията, която той много цени – нещо, което, за разлика от противоположното мнение, е изрично засвидетелствано документално [вж. напр.: **Стоянов, З.** 1996, с. 199–200].

III. 4. 1. В „Социализмът в България“ обаче липсва неговото положително отношение към интелигенцията, а от тона на репликите в нея личи неуважение към интелектуалците въобще в качеството им на книжни, непознаващи уж живота хора. Специално място е отделено за компрометирането на Д. Благоев, като за целта са поместени едно уж негово писмо до редакцията и две писма уж на Вела Благоева, открити при полицейски обиск [**Стоянов, З.** 1966, с. 224–227; **Стоянов, З.** 2017, с. 575–578]. В писмото на Благоев е изказано недоумение от клеветите, с които го бил засипал З. Стоянов, а чрез писмата на Вела Благоева уж се доказвало невярното съдържание на писмото на съпруга ѝ.

Проблемът за взаимоотношенията между Д. Благоев и З. Стоянов е един от недостатъчно изяснените въпроси. Позната е острата критика, която Д. Благоев му отправя в „Нашите апостоли“, поради което би следвало да се очаква, че З. Стоянов има отрицателно отношение към Д. Благоев. Както е известно, двамата се разминават в становищата си за навременността на Съединението и отношението на руското царско правителство към това събитие. На пръв поглед и в „Социализмът в България“ разминаването е по принципен въпрос. Но това не е така, защото спор по принципни въпроси тук реално няма, а има само грубо очерняне на Д. Благоев като лъжец и на Вела Благоева и кореспондента ѝ Георги Белов като атентатори чрез взрив, и то – чрез писма, иззети при полицейски обиск. Този епизод от взаимоотношенията между Д. Благоев и З. Стоянов получава допълнително изясняване въз основа на две документални свидетелства – два откъса²⁸ от писма на Д. Петков до З. Стоянов.

III. 4. 2. Три са важните моменти в първото писмо: издаването на в-к „Свобода“ е било доста проблемно още през 1886 г., второ, Д. Петков заявява, че ще печати телеграми с подписа на З. Стоянов, и трето, Д. Петков праща на З. Стоянов писмо на Благоев (вероятно Димитър) и обещава да му прати в Търново и препис от писма на В. Живкова. Д. Петков настоятелно заръчва на З. Стоянов „да изругае добре“ Благоев.

---

²⁸ Писмо № 60 от Д. Петков – София (без дата). – В: **Стоянов, З.** Неиздадени съчинения. Ред., увод и бел. от Асп. А. Емануилов. (София), Нов свят, 1943, с. 480.

В писмото се споменава и Гр. Начович като евентуален посредник в преписката между З. Стоянов и Д. Петков.

Според съдържанието на писмото то е от периода, когато З. Стоянов е бил активен кореспондент на в-к "Times" и е бил в Търново като участник в Третото Велико народно събрание, открито на 19 октомври 1886 г.

В запазеня завършек на второто писмо Д. Петков съобщава, че му изпраща писмата на Вела Благоева, които вземал днес [жалко, че поради загубената първа част на писмото не е известно кога е това „днес“], за което ходил специално при прокурора Марков. И в това писмо настоява З. Стоянов „непременно да скъса“ Благоев.

III. 4.3. Какви податки за изясняване на въпроса съдържат според нас тези писма?

Писмата поясняват кой е инициаторът в статията „Социализмът в България“ Д. Благоев да бъде критикуван чрез неговото писмо до редакцията на „Свобода“ и писмата на Вела Благоева, и това е не З. Стоянов, а Д. Петков. З. Стоянов е последвал неговата заръка Д. Благоев да бъде наруган, респ. „скъсан“? Липсва отговор на тези писма от страна на З. Стоянов и поради това изглежда, че той не е имал нищо против заръката на Д. Петков. Но като се има предвид грубият, циничен език на статията, който не е характерен за З. Стоянов, то у нас остава съмнението дали инициатор за очернянето на Д. Благоев и изпълнител на това очерняне, т.е. авторът на „Социализмът в България“, не са едно и също лице. Още повече, че настоятелният тон в това отношение от двете писма на Д. Петков е почти идентичен с агресивното му поведение от времето, когато двамата с Д. Ризов като редактори на „Независимост“ в няколко писма искат от З. Стоянов и той да напада Петко Каравелов, и когато, независимо от това, че той им отказва с доводи защо не е съгласен с такова очерняне, все пак го подписват.

Откъсите от двете писма на Д. Петков заслужават обстоен анализ, защото те поставят много въпроси, и, както се вижда, единият от тях е въпросът кой е авторът на „Социализмът в България“, а и на всички статии, в които се проследяват антисоциалистически нагласи.

III. 5. Разминаване между съдържанието на статията „Социализмът в България“ и „Превратът“ е забелязал и Георги Боршуков. На него му е направило впечатление коренно различното отношение към преврата от 1881 г., изразено в статията „Социализмът в България“, сякаш нейният автор искал да оневини истинските автори на този акт: „*За преврата няма да говорим, защото в него ние не признаваме местна българска партия...*“. Г. Боршуков коментира тези думи така: „Сега З. Стоянов има за него [за преврата] ново обяснение. Цялата вина той тенденциозно стоварва на Русия. Не казва нито дума за Батенберг, за ролята на Начович [Григор], Стоилов [Константин] и другите консерватори австрофили“ [Боршуков, Г. 1966b, с. 696; срв. Боршуков, Г. 1966, с. 29]. Г. Боршуков си е обяснил явното разминаване между съдържанието на „Социализмът в България“ и „Превратът“ с промяната в отношението на

З. Стоянов спрямо Русия поради отделянето на З. Стоянов от народните слоеве и приближаването му към едрата буржоазия, икономическите интереси на която обуславяли нейните русофобски, австрофилски позиции.

А отношението на З. Стоянов към преврата от 1881 г. е недвусмислено – за него той е едно „лятно“ и събитие, в което „няма херои ... няма нищо славно“ [Стоянов, З. 1994, с. 22], но той държи да го опише, защото „у нас няма още публично мнение, не може да се направи разлика между честността и подлостта, между искреността и мезехорника, между крадеца на народната пара и истинския патриот“ [Стоянов, З. 1994, с. 23].

Ш. 6. Не съответства на идейния облик на З. Стоянов и грубата русофобия, израз на която може да се проследи в „Социализмът в България“.

Ето как е представен там руският селянин: „Руският селянин, наречен „мужик“, спи „на печката“ с цялото си семейство, на което за постелка и завивка служи мазния и миризливия кожух. Неговата изба, или къща, прилича на нашите кочини. За градинка, лозици, двор, нови дрешки и пр. той е петимен. Всичкото му съществуване принадлежи на помещика, на волосната старшина, на попа и пр. Пред всички той е обязан да сваля своята кирлива шапка и да се кланя до земята. Той не прилича на човек даже, а на четвероножно животно. Догдето той стигне нашия селянин, трябва да се минат стотина години. Не говорим за ирландците, за френците, италианците, румънците и други още народи, които са скотове, а не хора.“ [цит. по: Стоянов, З. 1966, с. 215–216; Стоянов, З. 2017, с. 563]

Преди всичко поразява огромното самочувствие на автора на тези редове, твърдо уверен, че битът на българския селянин бил на по-високо ниво от бита на руския, наречен с пренебрежителната квалификация „мужик“ и приравнен едва ли не с животните. „Скотове“ авторът на „Социализмът в България“ нарича и представителите на няколко народности (представители на романската група народи), между които и една балканска – румънците, което издава политическата ориентация на написалия тези редове, той е австрофил и русофоб.

Отношението на З. Стоянов към Русия и руския народ е твърде различно от отношението, изявено в „Социализмът в България“, независимо от факта, че той съвсем не си е правил илюзии за тежкото положение на руския крепостен селянин. За З. Стоянов е важно българинът да знае за това тежко положение, което руската царска пропаганда е имала интереса да скрива. Задачата да осведоми своя народ З. Стоянов възлага на интелигенцията, понеже тя е тази, която е запозната с положението в Русия. Именно в този дух е началото на бележката, започваща с обръщението „Приятелю С. в Самоков“²⁹: „Вашето

---

²⁹ Независимост, I, 14, 30 април 1886, с подписа на З. Стоянов [Стоянов, З. 1943, с. 75–76; Стоянов, З. 1966, с. 648–649; Стоянов, З. 2012, с. 575–576]. Бележката е включена в подлистника „Приятелски отговори“ на в-к „Независимост“, в неговата част Ш. В изданието на съчиненията на З. Стоянов през 1966 г. не са включени частите I и II [справката по: Боршуков, Г. 1966а, с. 743].

мнение да се почне издаването на ред книжки, които да запознаят народа ни с тежката сиромашия и теглила на руския народ – е така също наше мнение“ – пише З. Стоянов. И продължава: „Ние сме положително уверени, че ако нашият селянин знаеше как живее неговият руски брат, как той не вижда месец през целия си живот, как се храни и живее въобще, какъв хляб яде, който прилича на кирпич, какво значи неговата обикновена госбица, наречена щци, как той е роб на немилостивите помещици, как един човек има там приход в годината само 34 книжни рубли (350 гроша) и пр. – то руските у нас агенти не би намерили никаква почва за своите нечисти цели. Съзнавам, че е грях от наша страна, гдето досега не сме осветлили народа си. Това е нужно, защото нашето съществуване се подкопава и плаши днес с **благоденянията** [подчертаването на думата е на З. Стоянов] уж на официална Русия. *Ще се потрудим.*“ [Стоянов, З. 1943, с. 75; Стоянов, З. 1966, с. 648; Стоянов, З. 2012, с. 575].

Тази е автентичната позиция на З. Стоянов по отношение на руското правителство, на руския народ и на необходимостта българският народ да бъде запознат със „сиромашията и теглилата на руския народ“. Но в тази позиция прозира състрадание към руския народ, а не русофобското надменно нахвалване колко е по-добро положението на българския народ, позиция, изразена в „Социализмът в България“. Това цинично противопоставяне на българи и руси, действително изпълнено с национално пехливанство, е характерно и за други статии, публикувани във в-к „Свобода“, не само за „Социализмът в България“. А позицията на З. Стоянов от бележката „Приятелю С. в Самоков“ е съвсем различна. Начинът на писане в статиите от в-к „Свобода“, нападащи Русия, в никакъв случай не съответства на тона дори и на най-критичните статии на З. Стоянов. Дори и в най-страстната му полемика **не ще открием и частица от националистическо перчене**³⁰. А авторът на статията „После двата тържествени акта“³¹ във връзка с евентуалната заплаха от руско-турска окупация³² пише цинично: „*Тъпанари с тъпанари! Че мужици ли сме ние от житомирската губерния, гдето населението не работи три деня, да тър-*

³⁰ Много ясно личи колко неприсъщо за З. Стоянов е националистическото самомнение и самодоволство от изявлението му в отвореното писмо до Гаврил Кръстевич. Вж. Отворено писмо. До г. глав. управител Кръстевича, до неговия частен съвет и до всички съучастници в насилията на 18, 19, 20–26 май 1885 г. – Борба, г. I, бр. 1, 28 май 1885 [Стоянов, З. 1943, с. 192–197; Стоянов, З. 1966, с. 91–94; Стоянов, З. 2012, с. 385–390]: „*Вие трябва да знаете, че аз съм най-напред човек, после българин, а най-сетне чиновник...*“ [Стоянов, З. 1943, с. 196; Стоянов, З. 1966, с. 94; Стоянов, З. 2012, с. 389].

³¹ Свобода, бр. 76, 19 авг. 1887, с. 1 [Стоянов, З. 2005, с. 55–58; Стоянов, З. 2017, с. 420–423].

³² Твърдението за евентуална заплаха от руско-турска окупация като ответна мярка срещу акта на Съединението от страна на Русия се среща в много статии на З. Стоянов – може би единствено в такива, за чието захаристояновско авторство се съмняваме.

си петалата от Исуса Христа, за която волостният старшина сънувал, че се намира около тяхното село? Чуйте и разберете, че ние сме българи, със земя, къщи, лозя, с бъчове, пълни с всякакво вино...“ [Стоянов, З. 2005, с. 57; подч. наше, Т. М., Ст. Й.]. Втората част на последното изречение доста напомня пасаж за трите вида винце и благоденстващите български селяни в „Социализмът в България“. И е голяма вероятността авторът на „Социализмът в България“ и на статията „После двата тържествени акта“ да е един и същ, но явно не е З. Стоянов.

Ш. 7. В статията „Социализмът в България“ прави впечатление едно много близко съвпадение с текст от творба на Александър Пушкин. Тъй като той е важен за нашата тема, нека да го приведем буквално:

„Взгледите на руского крестянина: есть ли и тень рабского уничижения в его поступи и речи? О его смелости и смышленности и говорить нечего. Переимчивость его известна. Проворство и ловкость удивительны. Путешественник ездит из края в край по России, не зная ни одного слова по-русски, и везде его понимают, исполняют его требования, заключают с ним условия. Никогда не встретите вы в нашем народе того, что французы называют *badaud*; никогда не заметите в нем ни грубого удивления, ни невежественного презрения к чужому. В России нет человека, который бы не имел своего *собственно-го* жилища. Нищий, уходя скитаться по миру, оставляет *свою* избу. Этого нет в чужих краях. Иметь корову везде в Европе есть знак роскоши; у нас не иметь коровы есть знак ужасной бедности. Наш крестянин опрятен по привычке и по правилу: каждую субботу ходит он в баню, умывается по несколько раз в день... Судьба крестянина улучшается со дня на день по мере распространения просвещения... Благосостояние крестянин связано с благосостоянием помещиков; это очевидно для всякого. Конечно: должны еще произойти великие перемены; но не должно торопить времени, и без того уже довольно деятельного. Лучшие и прочнейшие изменения суть те, которые происходят от одного улучшения нравов, без насильственных потрясений политических, страшных для человечества...” [Пушкин, А. С. 1976, с. 349–350].

Ш. 7. 1. Пушкин изтъква благосъстоянието на руския селянин, авторът на „Социализмът в България“ – на българския. Не намираме пълно обяснение за това твърде близко звучене на някои от твърденията в текста на Пушкин и сходните твърдения в „Социализмът в България“. З. Стоянов, ако е истинският автор на „Социализмът в България“, се е повлиял от патриотичното и добронамерено оценяване на положението на руския селянин у Пушкин? Но ако текстът на Пушкин е бил източникът на „апологията“ уж за българския селянин в „Социализмът в България“, то защо, заимствайки част от доводите му, е изоставена социално-утопичната надежда на големия руски поет за това как положението на руския селянин ще бъде подобро? Освен това, „апологията“ за българския селянин е направена с груби художествени средства и вън от многото видове „винца“ и червения врат българският селянин не е възхвален с нищо друго. Ако именно З. Стоянов би се отгласнал от текста на Пушкин,

неговата българска преработка би се отличавала с високи художествени достойнства, каквито в текста на „Социализмът в България“ не се наблюдават.

Според нас двата текста са с коренно различно идейно съдържание. Текстът на Пушкин е израз на уважителното отношение към руския селянин, достигащо до известна идеализация, и на своего рода програма за подобряване на положението му от просветителски либерално-демократични позиции. Текстът на „Социализмът в България“ е апология на доброто положение не на българския селянин, а на българския чифликчия, във връзка с чиито притеснения спрямо бедния селянин З. Стоянов изразява голяма тревога³³. Как така в „Социализмът в България“ той забравя тази своя тревога за тежкото положение на селяните? Защото вече е идеолог на едрата буржоазия, в каквото го обвинява Христо Йорданов [1980, с. 223–255]? Съпоставката на „Социализмът в България“ с текста на Пушкин е в състояние да ни даде възможен отговор на тези въпроси. Авторът на „Социализмът в България“ е идеолог, ако не на едрата буржоазия, то на чифликчийското охолство, но защо това да е тъкмо Захари Стоянов, при това – осъществил кардинален завой в отношението си към българския селянин, чиято беднотия с тревога е описал в цитираните по-горе негов дневник и една негова статия³⁴? Още повече, че у Захари Стоянов се срещат изрично заявени надежди, че просветата и честно служещата на народа си интелигенция ще го изведат напред [вж. повече за това: Михалева, Т., С. Йорданов 2011, с. 198–199 и сл.; вж. и с. 63; срв. Михалева, Т., С. Йорданов 2018а, с. 673], надежди, които в много отношения са близки до онези у Пушкин, но които странно защо липсват в „Социализмът в България“.

III. 7. 2. Ако има руско влияние върху това как З. Стоянов описва бита на бедния български селянин и гражданин, то е по-скоро от описанието на А. Н. Радищев, което твърде много напомня описанието на къщурката на бедния селянин (респ. гражданин) от рецензията за книгата на д-р Драгомиров. Описанието на бедняшкия бит на руския селянин в „Социализмът в България“

---

³³ З. Стоянов пише в това отношение: „*Богатите правят ли добро? Кесяков купи [в] село Чалтъкът. Селяните няма що да орат. От него купуват земя. Стават бедни. В турско време били по-щастливи. Същото направил Я. Груев, и Ив. Петров в Бургас*“ [Из дневника на З. Стоянов, 1882–1886]. – В: Боршуков, Г. 1966а, с. 662]. З. Стоянов отбелязва и прогресивното обезземляване на селяните вследствие на това, че „*чифликчията – чиновник и чорбаджия [е] превзел мерата до селския боклук...*“ [цит. по: Стоянов, З. 1966, с. 113].

³⁴ Трябва ли да съществува Румелия? – Борба, г. I, 1885. Без подпис. [Стоянов, З. 1943, с. 215–238; Стоянов, З. 1966, с. 110–129; Стоянов, З. 2012, с. 421–446]. Статията е публикувана в няколко броя на в-к „Борба“ от юни до август 1885 г. Броевете, в които е публикувана, не са указани точно нито в изданието на Аспарух А. Емануилов от 1943 г., нито в том трети на съчиненията на З. Стоянов от 1966 г., а и в том V на съчиненията на З. Стоянов от 2012 г. Не сме правили необходимата уточняваща справка, поради което статията цитираме по изданието от 1966 г. Г. Боршуков я определя като „една от най-интересните и много типична за идеологичния портрет на автора си“ [Боршуков, Г. 1966b, с. 684].

е направено другояче и е твърде различно от описанието, направено у А. Н. Радишчев. Впрочем, ето и текста на Радишчев:

„Четыре стени, до половини покритые, так, как и весь потолок, сажею; пол в щелях, на вершок по крайней мере поросший грязью; печь без трубы, но лучшая защита от холода, и дым, всякое утро зимою и летом наполняющий избу; окончины, в коих натянутый пузырь, смеркающийся в полдень, пропускал свет; горшка два или три (счастливая изба, коли в одном из них всякий день есть пустые шти!). Деревянная чашка и кружкѣ, тарелками называемые: стол, топором срубленный, который скоблят скребком по праздникам. Корыто кормить свиней или телят, буде есть, спать с ними вместе, глотая воздух, в коем горящая свеча как будто в тумане или за завесою кажется. К счастью, кадка с квасом, на укус похожим, и на дворе баня, в коей коли не парятся, то спит скотина. Посконная рубаха, обувь, данная природою, онучки с лаптями для выхода“ [цит. по: Пушкин, А. С. 1976, с. 347–348].

А може би в случая не може да става дума за някакво влияние, може би в двата случая се срещаме с неизбежно сходни описания на беднотия, с детайли много близки, но не изцяло идентични. Но дори и да е основателно мнението на Хр. Христов, че авторът на „Социализмът в България“ си е послужил с доводи на руското народничество, същността на които се изразявала в идеализация на родната действителност [цит. по: Боршуков, Г. 1966, с. 28], по-важното в случая е друго. Поради каква причина Пушкин опровергава А. Н. Радишчев – дали го прави от стремеж да запази самочувствието на руснака, или пък го прави като израз на надеждите му за социален прогрес – да не разсъждаваме върху този въпрос, доколкото слабо познаваме и руската действителност от тази епоха, и идейните ѝ търсения. Но определено можем да кажем, че в текста на Пушкин струи оптимизмът на хуманиста, а в текста на критикувания от него А. Н. Радишчев – тревогата на хуманиста, докато в мотивацията на автора на „Социализмът в България“, разхвалващ несъществуващото добруване на българския селянин единствено с цел очернянето на социализма, трудно би могло да се открият човеколюбиви подбуди. А в цитираните по-горе текстове на З. Стоянов, в които той изразява тревогата си за положението на българския селянин, той прилича по тази своя тревога по-скоро на А. Н. Радишчев, отколкото на автора на „Социализмът в България“, която уж е негова статия, но в която тревогата е по-скоро за тежкото положение на чиновничеството, което не може да се радва на селското блаженство: *„Кой в България днес ходи с голи лакти, с дрешки, извадени от възглавницата, пие чай на закуска наместо хляб, спи на вестници вместо на постелки, пренася се нощно време да го не видят, че покъщината му се състои от едно скъсано куфарче, и въобще кой се бори със сухоежбината като с мечка стръвница“* – пита авторът. – *„Ония именно, които се обвиняват от българските нихилисти, че са експлоататори, т.е. градското население, чиновниците, па и самите подкладкаджии. Те секат звездеи по цяла нощ, без черга, козяк и оджак, а братята по селата напругат по цяла*

нощ новото вино и пресния кебап, посолен с чер пипер.“ [Стоянов, З. 1966, с. 215; Стоянов, З. 2017, с. 562].

Ш. 8. Нека да се спрем още малко на въпроса, как е виждал положението на българския селянин З. Стоянов, съдейки по неговите публицистични текстове, за да видим имат ли достатъчно основания съмненията ни в прехвалването на неговото добруване от „Социализмът в България“.

Следва да се зададе въпросът как е могъл З. Стоянов като автор на „Социализмът в България“ да твърди, че в първите години след освобождението на България от турско робство (1877–1878 г.) българският селянин е живеел добре – добре като слугите на английската кралица, притежавайки три вида винца [Стоянов, З. 1966, с. 215; Стоянов, З. 2017, с. 561–562] и по благосъстояние даже изпреварил със сто години руския селянин, след като това е в явно противоречие с писаното по-рано от него, според което *„при съвременното едва ли не първобитно положение на нашето население трябва да се търнокопи, а не книги, нужни са цели векове, потресаващи революции, на тогава чак да се оцени полезното, здравомислящото и положителното.“* [цит. по: Стоянов, З. 1966, с. 590; Стоянов, З. 1943, с. 117] Тези думи са казани по повод на книгата „Учение за физическото възпитание...“³⁵, която З. Стоянов рецензира. Неговата основна идея е, че много от здравните съвети, които се дават в книгата, са почти неприложими за повечето хора по българските села и градове, изостанали, както пише той, с цели векове. З. Стоянов иска и ние да видим тази изостаналост и той ни я показва:

„Но я хайде да посетим с. Мючкюр, Злати-Трап и Мараиша от г. Пловдив и да видим какво говори действителността, грубата практика. Къщица като кутийка, прозорче – две котки, ако дойдат ян-яна – ще се удушат. Като влязваш из вратата, трябва да се наведеш: в едно къоше на тая къщица – бъчва с лахна, която издава твърде чувствително благоухание...“ И по-нататък: *„Бай Стойко се завърнал от дюкяна, гдето го разсърдили за кадастра. После той обърнал 50 драма и се завърнал при стопаницата си. Легнал край огъня и си турил краката на буля Стойковица на гърба, които дига и слага като по тъпан. Децата привикват, че свинята³⁶ влязла и повлякла чувала с брашното, буля Стойковица скача да я гони с ръжсена, боса по снега, бай Стойко хвърля подире ѝ главнята, че не затворила вратата! ... Сутринта отвори вратата и не ти трябва друго нищо: драсни един кибрит в стаята и и се оттегли на-страна. Въздухът ще пламне като в химически съдове.“* [цит. по: Стоянов, З. 1966, с. 591; Стоянов, З. 1943, с. 117–118]. От това описание се вижда, че З.

³⁵ [Отзив] за „Учение за физическото възпитание на децата“ от д-ра Ив. Драгомирова, Пловдив, печатница на Д. В. Манчев, 1885 г., 259 с., печатни листа 17, на 4-ни цена 3 лева. – Борба, г. I, бр. 9, 23 юли 1885, рубрика „Книжнина“ [Стоянов, З. 1943, с. 116–118; Стоянов, З. 1966, с. 590–592].

³⁶ Образът на пакостливата свиня, която разклащала стълбището в едно селско, „троглодитско“ жилище, описано също толкова майсторски от Алеко Константинов в един от неговите фейлетони.

Стоянов твърде добре е познавал *социалната действителност* (курсив наш, Т.М., Ст.Й.) в първите години след Освобождението и затова е могъл да ѝ направи „анатомическа дисекция“ само в няколко реда [Боршуков, Г. 1966, с. 36]. Не може да се каже същото обаче за автора на „Социализмът в България“, който изглежда не познава в дълбочина социалната действителност и затова и не може да я изобрази точно.

Положението на работещия народ З. Стоянов е отразил например и в „Я послушайте вие, в. „Съединение“³⁷, където той противопоставя охолните червени вратове на чорбаджиите от Народната партия и някои висши чиновници на задълбочаващата се сиромашия на селяни и еснафлии. Вестник „Съединение“ някога ратувал за промяна в установеното статукво на Южна България, но когато неговите поддръжници станали чиновници, те изоставили идеята за съединение като изход от стопанската безпътица. Затова, вземайки повод от писаното в „Съединение“, където не се споменавало нищо за проблемите на областта, а само това, че: *„времето било тежко и горещо, не можало да се работи ...“*, З. Стоянов коментира така: *„Който разбере на тия бошлаф думи, грях да му е на душата. Времето било горещо, на Босфора имало морски вятър... Постоянният комитет се закрил, високите чиновници отишли на Хисарските бани. ... Че каква полза за оголените и сиромашки плеци на селянина и на еснафлията, че някой си паша щял да гълта морски въздух? Ще олекне ли на данъкоплащачите, че пашата е в Цариград и че Постоянният комитет се закрил, а високите му чиновници се намират на Хисаря? ... Било им горещо на червените вратове. Не можали да търпят вече. Ами ония, които се пекат като грешни по цял ден на слънцето с вилата, с лопатата и с косата в ръка, на тях не е ли горещо? Ония, които работят денонощно да платят на вас, на пашата, на султана и пр., защо не питате тях“* [Стоянов, З. 1966, с. 632, 633; Стоянов, З. 2012, с. 468, 469] Примери за това как е описана следосвобожденската действителност от З. Стоянов има още много³⁸, защото почти във всичко, написано от него, той е изразил активната си социална позиция, и както се вижда от приведените тук примери, в това отношение неговата позиция е диаметрално противоположна спрямо онази, на която стои авторът на „Социализмът в България“³⁹.

³⁷ Борба, I, бр. 8, 16 юли 1885, рубрика „Дневни“ [Стоянов, З. 1966, с. 631–633; Стоянов, З. 2012, с. 468–470]. В изданието от 2012 г. на материала „Я послушайте вие, в. Съединение“ е дадено друго име, изведено в квадратни скоби – [На палтото ви да кайдисва човек зеле], което смятаме, че е самоцелно, защото не изразява основната идея на автора на публикацията.

³⁸ Такава е например „По случай оставането железницата в София“ – Борба, I, бр. 2, 4 юни 1885. Рубрика „Дневни“ [Стоянов, З. 1966, с. 607; Стоянов, З. 2012, с. 400–401].

³⁹ Подобна представа за положението на селяните в България освен в „Социализмът в България“ е налице в още една статия, публикувана с подписа на Захари Стоянов – статията „Русия и българската криза“, изпратена до в-к “*Revue de l’Orient*” и отпечатана там през 1887 г. Вж. Захарий Стоянов. Русия и българската криза. – В: Стоянов, З. 2017, с. 149–154. Тя заслужава отделен анализ; тук само накратко ще отбележим, че в нея се от-

Ш. 9. Съмненията в Захари-Стояновото авторство на „Социализмът в България“ се подкрепят и от обстоятелството, че статията „Социализмът в България“ не е написана с езика и стила на З. Стоянов, познат от други негови публицистични статии и книги, в нея не се открива точната и хубава негова реч, за която са характерни оригиналните метафори и сравнения, добрият подбор на глаголите и относително високата глаголна температура на текстовете му, както и характерната употреба на диалектни и чужди думи, между които и турцизми. Езикът на „Социализмът в България“, освен че е грубо русофобски, е беден на изразни средства и лишен от отсенките на хумористично-сатиричния поглед върху света.

За езика на З. Стоянов е характерно например, че употребява глаголно-то време бъдеще време в миналото в глаголни форми от типа на *не щяхме да имаме* [Стоянов, З. 2012, с. 96], докато липсата на подобни глаголни форми в статиите, публикувани във в-к „Свобода“, в това число и в „Социализмът в България“, е добре видима.

За езика на З. Стоянов е характерно използването на по-особени съюзи или съюзни съчетания, например съчетанието „*как пък*“⁴⁰, или пък съюза „*то*“, понякога използван и в съюзно съчетание⁴¹; налице са и други такива примери на специфична употреба на съюзи.

Посочваме тези две специфики на типични за езика на З. Стоянов особености, защото те не се проследяват в езика на статията „Социализмът в България“.

Езикът на З. Стоянов, познат ни от други негови статии със сигурно негово авторство, е език, доста различен от езика на автора на „Социализмът в България“. Езикът на „Социализмът в България“ е доста тромав, с ниски художествени достойнства, и при това е език на човек с объркани понятия и объркана логика на съжденията, което често ги доближава до абсурдност, предизвиквайки у читателя неяснота какво точно е искал да каже авторът на статията⁴².

криват същите белези, които ни накараха да се усъмним в Захари-Стояновото авторство на „Социализмът в България“ – липсата на типичния З. Стоянов изказ и необосновано изтъкване на възможността на българските селяни в сравнение с беднотията на селяните в Русия.

⁴⁰ „Ако покойният [Л. Каравелов] притежаваше шарена тапия за ум, то той щеше да бъде: или руски чиновник, или капукехая [вратар] в Екзархията, или адвокатин в Букурещ, как пък покорен даскал на Габровската гимназия“ [Стоянов, З. 2012, с. 96]. В случая цитираме статията „Отговор на г. д-р Васил Берон“ – Славянин, бр. 61, 4 декември 1884. Отговорът носи дата и подпис: Пловдив, 29 ноемвр. 1884 г. С дълбоко уважение: З. Стоянов.

⁴¹ „...Започнете един по един да ги изпитате какво искат, то ще да видите...“; използването му в съюзно съчетание: „...а то Румелия може би да съществуваше и до днес“ [Стоянов, З. 1966, с. 427; Стоянов, З. 2012, с. 833]. В случая цитираме статията „Историята на голямоконарската камбана и нейният топуз“ (Независимост, I, бр. 7, 9, 10 от 29 март, 5 април и 9 април 1886. С подпис: З. Стоянов). Г. Боршуков определя тази творба като „репортаж с феилетонни елементи“ [Боршуков, Г. 1966с, с. 716].

⁴² В това отношение трябва да се отбележи, че Д. Благовоев е бил много прав, когато определя езика на З. Стоянов като „забележителна бъркотия на понятията“ [Благовоев, Д. 2010, с. 71]. Д. Благовоев обаче е сгрешил, а и не е могъл да не сгреша – нямало е откъде да знае, че вярно категоризира само единия от двата захаристояновски езика – онзи на стати-

Текстът на „Социализмът в България“ се чете мъчително, с досада, четенето не увлича. А писаното от З. Стоянов обайва със свежия и точен изказ на ясната и точна мисъл, чете се леко и увлича. Писаното от З. Стоянов лесно се разпознава и поради чувството му за хумор във всичките негови отсенки.

И дори ако допуснем, че З. Стоянов е променил политическите си възгледи, то той няма как да почне да пише със съвсем друг език. Език, който в сравнение с неговия е поне две степени по-лош в стилово отношение и чийто арогантен тон на писаното се е отразил и на стила. „Стильът, това е самият човек“, е казал Жорж Бюфон; в разглеждания случай имаме два различни стила и съответно – два различни миогледа, според нас – изразени от и регистриращи различни автори.

III. 10. Довод, че анализираната статия не принадлежи на З. Стоянов, е и мястото на нейното публикуване. На пръв поглед то би трябвало да е довод в полза на неговото авторство, уж защото той е редактор на вестника, където статията е публикувана – така, както е публикувал статии в други редактирани от него вестници. Работата е там, че участието на З. Стоянов в редактирането на този вестник е несигурно.

Нека да се опитаме да уточним – бил ли е З. Стоянов действителен участник и евентуално и редактор на в-к „Свобода“?

Според нас З. Стоянов не би се захванал с редактирането на вестника „от разстояние“ след преживяното вече разочарование от съвместната дейност с Д. Петков и Д. Ризов по редактирането на в-к „Независимост“. В-к „Свобода“ е с различни редактори във времето – В. Радославов, Петър Пешев⁴³, Димитър Ризов, а от началото на 1887 г. редактирането му се поема от Ст. Стамболов и Д. Петков и именно тогава е отправено предложението към З. Стоянов да се присъедини към издаването му. Съществуват обаче данни, посочени от Т. Ташев и Л. Ташева [вж. **Ташев, Т., Л. Ташева.** 1995, с. 223 и сл.], които сочат, че точно в навечерието на преврата срещу княз Ал. Батенберг (август 1886 г.) отношенията между З. Стоянов, Д. Петков и Д. Ризов са силно влошени, и, следователно той не би се ангажирал със съвместна издателска дейност със Ст. Стамболов, Д. Петков и Д. Ризов. По-горе цитираното писмо на З. Стоянов не съдържа ясен отказ, но не съдържа и съгласие с търсената от Ст. Стамболов политика на вестника.

И все пак З. Стоянов изглежда е бил за твърде кратък период в редакцията на в-к „Свобода“. У Вл. Топенчаров, Г. Боршуков и Т. Ташев съществуват размивания по въпроса дали и евентуално откога З. Стоянов започва да публикува в „Свобода“. Например, за разлика от **Вл. Топенчаров** [1963 [1983], с. 93; цит. по: **Ташев, Т.** 2000, с. 716, бел. 3] и **Г. Боршуков** [1966, с. 11; цит. по: **Ташев, Т.** 2000, с. 716, бел. 3], които смятат, че З. Стоянов редактира „Свобода“ още от де-

---

ите със сигурно негово авторство, и онзи на статиите от типа на статията „Социализмът в България“ – конкретно втория от тях.

⁴³ Публицистът Петър Пешев е брат на загиналия в Априлското въстание Стефан Пешев.

кември 1886 до април 1887 г., Т. Ташев е на мнение, че до края на 1886 г. З. Стоянов не е бил свързан със „Свобода“⁴⁴ като неин редактор; той се включил месец и половина по-късно (т.е. някъде около края на януари 1887 г.), според Т. Ташев – от брой 22 (22 януари 1887 г.) на в-к „Свобода“ [Ташев, Т. 2000, с. 710]. От друга страна, Т. Ташев твърди, че З. Стоянов е публикувал още в брой 11 (3 декември 1886 г.) на този вестник статията „И Италия“ [Ташев, Т., Л. Ташева, 1995, с. 280]. „Първата си „отпуска“ като редактор на *Свобода* – пише Т. Ташев – взема пред великденските празници и на 30 март 1887 година напуска кална София на път за дома. Това негово напускане на столицата се свързва с освобождаването му като редактор на *Свобода*, станало поради „фракционни ежби между Радославов и Стамболов“. Това наистина е станало, но два и половина месеца по-късно, когато вестникът попада изцяло в ръцете на Васил Радославов, Петър Пешев и Марко Марков (Сакантията)“ [Ташев, Т. 2000, с. 728]; т.е. Тодор Ташев има предвид, че З. Стоянов бил освободен от редакторския пост за времето около 10–11 юни до 3 юли 1887 г. [Ташев, Т. 1995, с. 263]. Т. Ташев отбелязва също така, че от началото на 1887 г. до смъртта му З. Стоянов получава заплата само като редактор на в-к „Свобода“ [Ташев, Т. 2000, с. 760], което според нас съдържа известно противоречие, за което лично ние не разполагаме с фактологична яснота, за да го разрешим⁴⁵. Поради това приемаме, че З. Стоянов е участвал в редактирането на в-к „Свобода“ от края на януари 1887 до края на март 1887 г. Г. Боршуков смята, че от лятото на 1887 г. З. Стоянов, заедно с Д. Петков, редактира „Свобода“ (от бр. 70 от 28 юли) до самата си смърт. Боршуков твърди също, че още в бр. 63 на вестника, с подписа на З. Стоянов била публикувана статията „Княз Александър Батенберг“. [Боршуков, Г. 1966, с. 11]. Но З. Стоянов надали е участвал в редактирането на „Свобода“ и през 1888 г., защото Т. Ташев привежда едно свидетелство, рисуващо друга картина: „На пощенска картичка (10 април 1888 г.) до Ив. Андонов [З. Стоянов] отбелязва няколко важни неща: „Пак ме викат София за пуста „Свобода“... Кажете Тончеву да ми прати за Ботйова бележките...“ [цит. по: Ташев, Т., Л. Ташева. 1995, с. 361].

Вижда се, че З. Стоянов не е искал да се обвърже с този вестник, но че е било настоявано той да се включи в неговото списване. Ясно се откроява, че по същото време З. Стоянов е бил изцяло погълнат от проучването на живота на Хр. Ботев. Отново Т. Ташев пише, че когато бил избран за председател на Народното събрание, З. Стоянов не е полемизирал с противниците си във в-к

---

⁴⁴ „Редакторството на Захарий през декември [1886 г.] се опровергава от още едно негово писмо до Радославов [Васил]: „Като не зная сега кой се разпорежда със Свобода, теб пращам едно-друго. Защо моята статия, отговор на руский циркуляр не се напечата? Да не е пропаднала? Ужасна администрация има редакцията...“ Писмото е с дата 26 декември 1886 г. [цит. по: Ташев, Т. 2000, с. 709, вж. и бел. 7 на с. 716; вж. също: пак там, с. 314, бел. 58.

⁴⁵ Сходно е твърдението на Христо Йорданов. Според него в-к „Свобода“ се ръководи от Захари Стоянов, подпомаган от Димитър Петков (Свирчо), от бр. 70 до 126, а самостоятелно само от З. Стоянов – от юли 1887 г. до самата му смърт – 2 септ. 1889 г. [Йорданов, Х. 1980, с. 232, бел. 2].

„Свобода“. Това мнение поддържат Вл. Топенчаров, Г. Боршуков, Хр. Христов. А последният допълва [Ташев, Т. 2000, с. 819, бел. 27], че след датата 13 декември 1888 г. (откогато е председател на НС), та до смъртта си, З. Стоянов публикувал в „Свобода“ три статии, от които само една – полемична⁴⁶. Въпроси, които чакат своето осветляване, нещо, което е неотменна част от установяването на авторството на З. Стоянов на статиите във в-к „Свобода“.

III. 11. Ние не сме първите, забелязали несъответствието между писаното от З. Стоянов във вестниците „Борба“ и отчасти в „Независимост“ и публикациите най-вече във в-к Свобода. „Промяната“, настъпила у З. Стоянов, е била забелязана от представителите на нашата интелигенция, като реакциите са били най-различни, понякога – много остри и несправедливи. Като че ли в повечето от случаите критикуващите З. Стоянов са се ожесточавали допълнително и от това, че не са могли да си обяснят промяната у него или са си я обяснявали под влиянието на многобройните инсинуации и клевети, с които е бил засипван. Още приживе на З. Стоянов, най-вече през последните години на неговия живот, интелигенцията от гр. Шумен в своя вестник „Народно съзнание“, както и интелигентите, пишещи в „Народни права“, „Търновска конституция“ и др. подемат една словесна война против публикациите във в-к „Свобода“, които тези интелигенти отдават на „Свирчовщината на З. Стоянов“. Тоест голяма част от обвинителите на З. Стоянов смятат, че той е започнал да пише с езика, познат им донякъде от в-к „Свирка“, издаван и списван по-рано от Д. Петков. Няма да се впускаме в подробности около тази словесна война – тя може да бъде предмет на отделно изследване; нейните основни моменти са документирани вече от Т. Ташев и Л. Ташева.

Ще илюстрираме промененото отношение към публициста З. Стоянов с няколко примера, засти от Т. Ташев и Л. Ташева.

Питат се дали властта го е променила; Т. Ташев и Л. Ташева така резюмират тези реакции: „По повод статията му „На капризните патриоти“ [Свобода, 26 и 29 ноември 1887] в-к „Народно съзнание“ го обвинява в непоследователност. Онова, което някога е писал в „Борба“ и „Независимост“, е много по-различно от публикациите му в „Свобода“. В заключение вестникът се пита: „Властта ли заслепява, друго ли, нека отговори всеки за себе си“ [цит. по: Ташев, Т., Л. Ташева. 1995, с. 340].

В-к „Търновска конституция“, отново вземайки повод от статия във в-к „Свобода“, наречена „Ради Бога“ (17 февр. 1888 г.), и цитирайки част от нея, пише: „Приведените думи, както и всичко, което З. Стоянов пише, са и не мо-

---

⁴⁶ Тези три статии са: 1. Руската интелигенция – Свобода, II, бр. 120, 27 ян. 1888. Подписана със знака „?“ 2. На принципистите, II, бр. 129, 27 февр. 1888. С подпис З. Стоянов и З. Либералният клуб – Свобода, II, бр. 211, 13 окт. 1888. С подпис З. Стоянов. Към тях би трябвало по идейно съдържание да отнесем и статия „На принципистите“, която е продължение на статия със същото име от месец декември 1887 г. Не е мястото тук дискутирането на този въпрос, но след като З. Стоянов вече не е в София, още от март 1887 г., има вероятност и тези статии да не са писани от него.

гат да бъдат освен плод на ум, който отдавна си е загубил равновесието“ [цит. по: **Ташев, Т., Л. Ташева.** 1995, с. 352].

Дори един от неговите приятели – Георги Кърджиев, под влияние на прочетеното в статията „На принципистите“ (отново публикувана във в-к „Свобода“ от 17 декември 1887 г.) „обвинява З. Стоянов в безпринципност и лутане от един властник към друг“ [**Ташев, Т., Л. Ташев.** 1995, с. 343].

Подобни обвинения вменяват на З. Стоянов отстъпление от по-ранната му публицистика и дори го причисляват към лагера на онези, срещу които убедено е воювал някога. Негови отговори на тези нападки се съдържат в статии от в-к „Свобода“, но те не са реални отговори на обвиненията, отправени към него, а ругателства и заплахи за саморазправа с отделни лица. Не знаем как би могло да се обяснят тези уж негови изяви, коренно различни от публицистичното му поведение от времето, когато името му не е било още обвързано с в-к „Свобода“. Те са в явно противоречие и спрямо по-ранните възгледи на З. Стоянов, и спрямо съдържанието, тона и езика на по-ранните му статии – противоречие, което може логично да се обясни само ако наистина авторът на „Социализмът в България“ не е З. Стоянов, както вероятно отново не той е авторът и на другите статии със съмнително според нас авторство.

Ако е имало фалшифициране или намеса в текста на статии, публикувани от името на З. Стоянов, то отговор на въпроса, защо това е било нужно, ни дава второто писмо на Д. Петков до З. Стоянов. В него има реплика, че подписът на З. Стоянов е бил нужен, за да хванат хората вяра на написаното. След акта на Съединението авторитетът на З. Стоянов е все още много силен, и съответно неговото политическо влияние сред населението е било мощен фактор, с което не би могъл да се похвали нито един от тогавашните водители, включително и Стефан Стамболов. Повтаря се сходната ситуация от времето на в-к „Независимост“ (1886 г.), когато на Д. Ризов и Д. Петков им е бил нужен авторитетът на З. Стоянов, за да излязат с него против авторитета на министър-председателя Петко Каравелов и затова толкова са настоявали З. Стоянов да излезе с подписа си под критични статии срещу него.

* * *

На мнение сме, че имаме достатъчно основание да запитаме – кой е действителният автор на „Социализмът в България“? Григор Начович? Стефан Стамболов? Димитър Петков? Васил Радославов? Димитро Папазоолу? Друг?

Във всеки случай според нас авторът не е З. Стоянов, въпреки че статията е подписана с неговото име. Трудно е да се приеме становището на Христо Йорданов за „поврат“ в идейните позиции на З. Стоянов, а такъв „поврат“ в становищата уж на З. Стоянов по възлови въпроси действително се проследява в „Социализмът в България“, когато той се сравни с други негови публикации. Действително „поврат“ в това отношение се забелязва и в още няколко негови статии, но те са също от периода на „сътрудничеството“ му с в-к „Свобода“ и в тях се проследяват същите разминавания с възгледите му от негови публикации

преди да го потърсят за редактор на „Свобода“. Впрочем идейният му „поврат“ е главно от времето след 1887 и най-вече през 1888 г., т.е. от времето, в което сътрудничи със „Свобода“, и всъщност – най-вече от това време, и извършването на такъв „поврат“ е някак си внезапно, без „предистория“, и това ни кара да се запитаме, въобще негов ли е този „поврат“ във възгледите, ако въобще може така да се категоризира, или е изява на възгледите на друг човек, със съвсем друг идеен облик.

Ще изпреварим детайлния анализ, но и от писаното дотук оставаме с впечатление, че статиите с проблемно Захари-Стояново авторство датират действително от „втория“ му период – още от 1886 г., и съвпадат с периода, в който контактува по-активно с Д. Петков във връзка с редактирането на в-к „Независимост“ и по-късно на в-к „Свобода“. Явно тъкмо тогава започва активна намеса в публикуваното от З. Стоянов, а вероятно и негово фалшифициране, което значително променя облика на публикациите му и предизвиква недоумение още в тогавашната интелигенция заради навлязлата в тях „свирчовщина“. За тази „свирчовщина“ пряк виновник – и вероятен вършител на фалшифицирането на текстовете на З. Стоянов – е могъл да бъде Д. Петков, което се потвърждава и от факта, че именно от това време (от 1886 г. и насетне) датират недоволствата на З. Стоянов по отношение на Д. Петков и Д. Ризов.

Впрочем, затова в настоящото изложение сме се спрели на два случая на приписано авторство на З. Стоянов, защото те показват какви видове съчинения са му били приписвани: първият тип – донякъде приличащи на неговите, обичайно подписани с псевдоним и обичайно въвн от политическата сфера; вторият тип – остро политизирани статии, които, за разлика от първия тип, задължително са подписани с двете имена на Захари Стоянов. В първия случай става дума просто за изследователска грешка при атрибуцията на статиите, а във втория случай става дума за злонамерено фалшифициране или преиначаване на негови текстове, което не е събудило съмнение у изследователите, доверили се на подписването на статиите с двете му имена.

И накрая – какво е било действителното отношение на З. Стоянов към социализма? Ние не смятаме, че пълен отговор на този въпрос ще даде установяването на факта, че антисоциалистическата статия „Социализмът в България“ най-вероятно не принадлежи на перото на З. Стоянов. Според нас З. Стоянов не е бил социалист. Но той определено не е бил враждебно настроен към социалистите, което би следвало да се очаква от човек, категоризиран понякога като радикал-социалист и добър приятел със социалиста Трайко Китанчев. Нека с този извод да завършим анализа на този доста заплетен казус, въз основа на който за дълго време З. Стоянов е заклеймяван (от социалистите) или възхваляван (от антисоциалистите) като човек, враждебен на социализма.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

Публикации / Publications

Благоев, Д. 2010 – Димитър Благоев. Нашите апостоли. Поредица Българска класика. Под общата редакция на Иван Гранитски и Панко Анчев. София: Захари Стоянов, 2010. [Dimitar Blagoev. Nashite apostoli. Poreditsa Balgarska klasika. Pod obshtata redaktsiya na Ivan Granitski i Panko Anchev. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2010.]

Боршуков, Г. 1966 – Георги Боршуков. Възход, завои, падини на една жизнена публицистика. – В: Стоянов, З. Съчинения в три тома. Том трети. Публицистика. Редакционна колегия: А. Бурмов, В. Йосифов, Г. Боршуков. София: Български писател, 1966, 5–42. [Georgi Borshukov. Vazhod, zavoi, padini na edna zhiznena publitzistika. – V: Stojanov, Z. Sachineniya v tri toma. Tom tretii. Publitzistika. Redaktsionna kolegiya: A. Burmov, V. Josifov, G. Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, 5–42.]

Боршуков, Г. 1966a – Георги Боршуков. Бележки за текста. – В: Стоянов, Захари. Съчинения в три тома. Том трети. Публицистика. Редакционна колегия: А. Бурмов, В. Йосифов, Г. Боршуков. София: Български писател, 1966, 678–747. [Georgi Borshukov. Belezhki za teksta. – V: Stoyanov, Z. Sachineniya v tri toma. Tom tretii. Publitsistika. Redaktsionna kolegiya: A. Burmov, V. Josifov, G. Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, 678–747.]

Боршуков, Г. 1966b – Георги Боршуков. Бележки за текста на политическите статии. – В: Стоянов, Захари. Съчинения в три тома. Том трети. Публицистика. Редакционна колегия: А. Бурмов, В. Йосифов, Г. Боршуков. София: Български писател, 1966, 678–697. [Georgi Borshukov. Belezhki za teksta na politicheskite statii. – V: Stoyanov, Z. Sachineniya v tri toma. Tom tretii. Publitzistika. Redaktsionna kolegiya: A. Burmov, V. Josifov, G. Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, 678–697.]

Боршуков, Г. 1966c – Георги Боршуков. Бележки за художествената публицистика. – В: Стоянов, Захари. Съчинения в три тома. Том трети. Публицистика. Редакционна колегия: А. Бурмов, В. Йосифов, Г. Боршуков. София: Български писател, 1966, 710–716. [Georgi Borshukov. Belezhki za hudozhestvenata publitsistika. – V: Stoyanov, Z. Sachineniya v tri toma. Tom tretii. Publitsistika. Redaktsionna kolegiya: A. Burmov, V. Josifov, G. Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966, 710–716.]

Боршуков, Г. 2003 – Георги Боршуков. История на българската журналистика 1844–1877. 1878–1885. Трето издание. София: Парадокс – Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 2003. [Georgi Borshukov. Istorija na balgarskata zhurnalistika 1844–1877. 1878–1885. Treto izdanie. Sofia: Paradoks – Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”, 2003.]

Йорданов, Х. 1980 – Христо Йорданов. Драматичният поврат у Захари Стоянов. – В: Захари Стоянов. Нови изследвания и материали. Редакционна колегия Милена Цанева, Никола Георгиев, Катя Бъклова. Редактор Елка Константинова. София: Български писател, 1980, 223–255. [Hristo Jordanov. Dramatichnijat povrat u Zahari Stojanov. – V: Zahari Stoyanov. Novi izsledvanija i materiali. Redaktsionna kolegiya Milena Tzaneva, Nikola Georgiev, Katya Baklova. Redaktor Elka Konstantinova. Sofia: Balgarski pisatel, 1980, 223–255.]

Михалева, Т., С. Йорданов. 2011 – Тодорка Михалева, Стефан Йорданов. „Медвенският Гръмовержец“. Аспекти на публицистичната и културно-просветната дейност на Захари Стоянов (1880–1885). Издание първо. Велико Търново: Ивис, 2011. [Todorka Mihaleva, Stefan Jordanov. “Medvenskijat Gramoverzhetz”. Aspekti na

publitzistichnata i kulturno-prosvetnata dejnost na Zahari Stoyanov (1880–1885). Izdanie parvo. Veliko Tarnovo: Ivis, 2011.]

Михалева, Т., С. Йорданов. 2018 – Тодорка Михалева, Стефан Йорданов. От разбойника Амиш от „Записки по българските въстания“ до Кърджи Осман от рецензията на Вазовата драма „Руска“, или за националния образ на турчина у Захари Стоянов. – Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор по история Красимира Мутаfoва. Година II (XXXIV), 2018, 700–728. [Todorka Mihaleva, Stefan Jordanov. Ot razbojnika Amish ot “Zapiski po balgarskite vastaniya” do Kardzhi Osman ot retzenziyata na Vazovata drama “Ruska“, ili za natzionalnija obraz na turchina u Zahari Stoyanov. – Godishnik na Istoricheskija fakultet na Velikotarnovskija universitet “Sv. sv. Kiril i Metodij“. Izsledvaniya v chest na 60-godishninata na profesor doktor po istoriya Krasimira Mutafova. Godina II (XXXIV), 2018, 700–728.]

Михалева, Т., С. Йорданов. 2018a – Тодорка Михалева, Стефан Йорданов. Хайнрих Хайне и Захари Стоянов. Към въпроса за западноевропейските влияния върху формирането на Захари Стоянов като историк и хуманист. – Годишник на Историческия факултет на Великотърновския университет „Св. св. Кирил и Методий“. Изследвания в чест на 60-годишнината на професор доктор на историческите науки Иван Тютюнджиев. Година I (XXXIII), 2017. Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2018, 661–675. [Todorka Mihaleva, Stefan Jordanov. Haynrh Hayne i Zahari Stoyanov. Kam vaprosa za zapadnoevropeyskite vliyanija varhu formiraneto na Zahari Stojanov kato istorik i humanist. – Godishnik na Istoricheskija fakultet na Velikotarnovskija universitet “Sv. sv. Kiril i Metodij“. Izsledvanija v chest na 60-godishninata na profesor doktor na istoricheskite nauki Ivan Tjutjundzhiev. Godina I (XXXIII), 2017. Veliko Tarnovo: Universitetsko izdatelstvo “Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2018, 661–675.]

Пушкин, А. С. 1976 – А. С. Пушкин. Русская изба. Путешествие из Москвы в Петербург. – Незавершенное, отрывки, наброски, планы. – В: Пушкин, А. С. Собрание сочинений. В десяти томах. Том шестой. Критика и публицистика. Редактор А. Саакян. Примечания Ю. Г. Оксмана. Москва: Художественная литература, 1976, 347–350. [A. S. Pushkin. Russkaja izba. Puteshestvie iz Moskvu v Peterburg. – Nezavershennoe, otrvyki, nabroski, planu. – V: Pushkin, A. S. Sbranie sochinenij. V desjati tomah. Tom shestoj. Kritika i publitzistika. Redaktor A. Saakjanu. Primechanija Ju. G. Oksmana. Moskva: Hudozhestvennaja literatura, 1976, 347–350.]

Стоянов, З. 1943 – Захари Стоянов. Неиздадени съчинения. Ред., увод и бел. от Аспарух А. Емануилов. Предг. Стефан Каракостов. София: Нов свят, 1943. [Zahari Stoyanov. Neizdadeni sacheneniya. Red., uvod i bel. ot Asparuh A. Emanuilov. Predg. Stefan Karakostov. Sofia: Nov svjat, 1943.]

Стоянов, З. 1966 – Захари Стоянов. Съчинения в три тома. Том трети. Публицистика. Редакционна колегия: А. Бурмов, В. Йосифов, Г. Боршуков. София: Български писател, 1966. [Zahari Stojanov. Sacheneniya v tri toma. Tom tretj. Publitzistika. Redaktzionna kolegija: A. Burmov, V. Josifov, G. Borshukov. Sofia: Balgarski pisatel, 1966.]

Стоянов, З. 1994 – Захарий Стоянов. Превратът през 1881 година. Исторически възпоминания. Редакция, послеслов и бележки Тодор Ташев. Първо издание. София: Български писател, 1994. [Zahariy Stoyanov. Prevratat prez 1881 godina. Istoricheski vazpomnanija. Redaktsiya, posleslov i belezhki Todor Tashev. Parvo izdanie. Sofia: Balgarski pisatel, 1994.]

Стоянов, З. 1996 – Захари Стоянов. Записки по българските въстания. Юбилейно издание по случай 120-годишнината на Априлското въстание. Предговор: Николай Генчев. София: Класика, 1996. [Zahari Stoyanov. Zapiski po balgarskite vastaniya. Jubileyno izdanie po sluchaj 120-godishninata na Aprilskoto vastanie. Predgovor: Nikolay Genchev. Sofia: Klasika, 1996.]

Стоянов, З. 2005 – Захари Стоянов. Непознати страници. Материали от личния архив на писателя. Поборници-държавници. Въспителна студия и съставителство Йордан Палежев. София: Мисъл – Академично издателство „Марин Дринов“ – Денница, 2005. [Zahari Stoyanov. Nepoznati stranitzi. Materiali ot lichniya arhhiv na pisatelja. Pobornitzi-darzhavnitzi. Vstapitelna studija i sastavitelstvo Jordan Palezhev. Sofia: Misal – Akademichno izdatelstvo “Marin Drinov“ – Dennitza, 2005.]

Стоянов, З. 2012 – Захарий Стоянов. Съчинения в седем тома. Том V. Средство да имаш врагове. Публицистика. Съставителство, предговор, бележки, послеслов Тодор Ташев. София: Захарий Стоянов, 2012. [Zahariy Stoyanov. Sachineniya v sedem toma. Tom V. Sredstvo da imash vragove. Publitzistika. Sastavitelstvo, predgovor, belezhki, posleslov Todor Tashev. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2012.]

Стоянов, З. 2017 – Захарий Стоянов. Съчинения в осем тома. Том VI. Властта е сладко коренче! Публицистика 1886–1888. Съставил Тодор Ташев. София: Захарий Стоянов, 2012. [Zahariy Stoyanov. Sachineniya v osem toma. Tom VI. Vlastta e sladko korenche! Publitzistika 1886–1888. Sastavil Todor Tashev. Sofia: Zahariy Stoyanov, 2012.]

Ташев, Т. 1994 – Тодор Ташев. Бележки. – В: Стоянов, З. Превратът през 1881 година. Исторически възпоминания. Редакция, послеслов и бележки Тодор Ташев. Първо издание. София: Български писател, 1994, 221–259. [Todor Tashev. Belezhki. – V: Stoyanov, Z. Prevratat prez 1881 godina. Istoricheski vazpomnaniya. Redaktsiya, posleslov i belezhki Todor Tashev. Parvo izdanie. Sofia: Balgarski pisatel, 1994, 221–259.]

Ташев, Т., Л. Ташева. 1995 – Тодор Ташев, Лиляна Ташева. Захарий Стоянов. Документален летопис. 1850–1889. Първо издание. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995. [Todor Tashev, Lilyana Tasheva. Zahariy Stoyanov. Dokumentalen letopis. 1850–1889. Parvo izdanie. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 1995.]

Ташев, Т. 2000 – Тодор Ташев. Животът на Летописеца. [Трилогия. Джендо. Парго. Захарий]. София: Вулкан – 4, 2000. [Todor Tashev. Zhivotat na Letopisetza. (Trilogiya. Dzhendo. Pargo. Zahariy). Sofia: Vulkan – 4, 2000.]

Топенчаров, В. 1963 [1983] – Владимир Топенчаров. Българската журналистика. 1885–1903 (Очерк). София, 1963; Второ издание. София: Наука и изкуство, 1983. [Vladimir Topencharov. Balgarskata zhurnalistika. 1885–1903 (Ocherk). Sofia, 1963; Vtoro izdanie. Sofia: Nauka i izkustvo, 1983.]

Чирпанлиев, С. 1980 – Стефан Чирпанлиев. Познатият и непознатият Захари Стоянов. – В: Захари Стоянов. Нови изследвания и материали. Редакционна колегия: Милена Цанева, Никола Георгиев, Катя Бъклова. София: Български писател, 1980, 177–222. [Stefan Chirpanliev. Poznatiyat i nepoznatiyat Zahari Stoyanov. – V: Zahari Stoyanov. Novi izsledvaniya i materialy. Redaktsionna kolegiya: Milena Tsaneva, Nikola Georgiev, Katya Baklova. Sofia: Balgarski pisatel, 1980, 177–222.]

Чирпанлиев, С. 2002 – Стефан Чирпанлиев. Захари Стоянов. Биография. Първо издание. София: Народна култура, 2002. [Stefan Chirpanliev. Zahari Stoyanov. Biografiya. Parvo izdanie. Sofia: Narodna kultura, 2002.]